

Op zoek naar nieuwe vormen in wetenschap en politiek

De 'medische' kleine geloven

FRANK HUISMAN EN HENK TE VELDE

Jan Romein is niet de uitvinder van de term, maar hij heeft hem wel bekend gemaakt: wie over de kleine geloven van omstreeks 1900 spreekt, denkt aan zijn bijna vijfendertig jaar geleden verschenen *Op het breukvlak van twee eeuwen*.¹ In 42 hoofdstukken behandelt hij niet alleen het Europese kolonialisme, het nationalisme, het socialisme en de komst van een stedelijk-industriële maatschappij, maar ook de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij, de successen van de moderne natuurwetenschap, de vernieuwing van de kunsten en de wapenfeiten van de vrouwenbeweging. Het boek schildert de geboorte van de moderne wereld en plaatst de wieg daarvan in de jaren rond 1900.

Romein liet zich inspireren door het marxisme en zag een ontwikkeling voor zich met winnaars en verliezers: uiteindelijk moesten het proletariaat en het moderne socialisme winnen en was de burgerij aan het einde van haar zegetocht gekomen en moest zij dus verliezer zijn. Romein was weliswaar overtuigd van de juistheid van dit beeld, maar hij relativeerde het ook meteen weer. De neergang van de burgerij had ingezet en haar wereld begon een schijnwereld te worden, maar de kracht van het proletariaat was nog maar weinig ontwikkeld. De periode rond 1900 was daarom een tijd van een kwaad geweten, van veel maskerades en van allerlei niet al te serieus te nemen experimentele burgerlijke bewegingen. Met veel ironie beschreef de over het algemeen nogal serieuze Romein de 'Honderd en een profeten'. In het hoofdstuk met deze titel schetste hij het beeld van een bourgeoisie die ageerde tegen het positivisme, het individualisme en de wetenschap – in het algemeen: tegen de lelijkheid en het materialisme van een in steeds hoger tempo industrialiserende wereld. Volgens Romein ging het hier vooral om de extravaganties van een op drift geraakte en verwerde bourgeoisie, waarvan de leden werden gekweld door een in wezen tamelijk vrijblijvend schuldgevoel jegens het proletariaat. Met *dédain* zag hij neer op het verwekelijkte idealisme van zulke uiteenlopende overtuigingen en bewegingen als de homeopathie, het vegetarisme, het magnetisme, Christian Science, het somnambulisme, de theosofie, het boeddhisme, de

natuurgeneeskunde, het christen-anarchisme, het spiritisme en het anti-visiectionisme. Tezamen duidde hij deze bewegingen aan als 'de kleine geloven'.

Voor Romein waren de kleine geloven een reservaat van de geschiedenis, een reservaat van bizar en exotisch anarchisme dat de Europese burgerij zich kon veroorloven nu ze niet 'meer bedreigd [werd] door de machten uit het verleden [de adel] en nog niet door die der toekomst [het proletariaat]' (I, p. 39). In zijn overzichtelijke universum vormden ze een categorie van al dan niet goedwillende burgerlijke intellectuelen die de weg naar de toekomst niet hadden weten te vinden, wel te onderscheiden van serieuze zaken zoals moderne wetenschap, modern socialisme of moderne kunst. Romein keek vanuit zijn modernistische twintigste eeuw terug en vanuit dat finalistische perspectief bevestigden de in zijn ogen ietwat onnozele kleine geloven de onvermijdelijkheid van de historische ontwikkeling.

Als belangrijkste finalistische exponent uit het kamp van de *medische* geschiedschrijving kan de arts en medisch-historicus Gerrit Arie Lindeboom (1905-1986) gelden.² Lindeboom werd in 1950 benoemd tot hoogleraar aan de medische faculteit van de Vrije Universiteit. Zijn leeropdracht omvatte de algemene pathologie, de klinische propedeuse en de encyclopedie der medische wetenschappen. Bij het laatste onderdeel was het Lindeboom vooral te doen om 'de innerlijke samenhang van de verschillende disciplines, de geschiedkundige en de wijsgerige achtergronden en verbanden van de geneeskunde met godsdienst, kunst en ethiek'. Zijn bijzondere aandacht ging daarbij uit naar de geschiedenis der geneeskunde, die hij onmisbaar achtte voor het verkrijgen van inzicht in de verworvenheden van de moderne geneeskunde.³ De medisch-historische leerboeken die hij ten behoeve van studenten geneeskunde schreef werden door Lindeboom gestructureerd volgens het positivistische ontwikkelingsmodel van Auguste Comte, dat hij bij uitstek geschikt achtte om richting en betekenis te geven aan de veelheid van historische details.

Ook Lindeboom en andere artsen die zich begaven op het terrein van de medische geschiedenis behandelden Romeins 'kleine geloven' als een randverschijnsel. Op zijn best kwalificeerden zij ze als medische tegenbeweging, maar vaak negeerden ze ze omdat ze in hun ogen irrelevant waren. In het eerste geval beschouwden zij de geestelijke vader van een stroming als een dwaalgeest terwijl de beoefenaars ervan golden als oplichters; in het laatste geval wekten ze niet eens meer ergernis op maar werden ze beschouwd als historisch rudiment dat zou verdwijnen wanneer de zegeningen der positieve wetenschap tot eenieder waren doorgedrongen. Samenvattend: terwijl de (medische) kleine geloven voor Romein al dan niet onschuldige hindernissen op het pad van modernisering waren, stonden ze voor Lindeboom de medisch-wetenschappelijke vooruitgang in de weg.

In de politieke geschiedenis is het tijdvak rond 1900 gekenmerkt door de komst van georganiseerde partijen en de moderne staat met sociale wetgeving, algemeen kiesrecht en verzuiling; in de wetenschapsgeschiede-

nis staat zij te boek als de 'Tweede Gouden Eeuw'. In beide geschiedbeelden laat zich makkelijk een restcategorie als de kleine geloven voegen. Voor Romein waren dat de burgers in verwarring die het juiste politieke inzicht ontbeerden, voor Lindeboom was dat het onwetende publiek dat bedrogen wilde worden door kwakzalvers. Maar niet alleen de politiek, ook de wetenschap was minder monolithisch dan Romein of Lindeboom willen doen geloven. Alleen al in het medische domein kan niet worden gesteld dat de artsen in het kamp van de wetenschap zaten en de leken in dat van Romeins 'zoekende zielen'. Ook vele wetenschappers en andere leden van de maatschappelijke elite betoonden zich gevoelig voor de experimenten in woord en daad van rond de eeuwwisseling. Zo bekeerde de histoloog Jacobus van Rees zich tot het anti-vivisectionisme en richtte de psychiater Frederik van Eeden een kolonie op. Voorts was Domela Nieuwenhuis vegetariër, maakte Abraham Kuyper zich hard voor een universitaire status voor de homeopathie, zocht P.J. Troelstra tijdelijk zijn heil in het spiritisme, brak A.F. de Savornin Lohman in de Tweede Kamer een lans voor het magnetisme en kante de oud-minister Samuel van Houten zich tegen het medisch behandelmonopolie van artsen. Er waren artsen die het vegetarisme, de homeopathie of het anti-vivisectionisme waren toegedaan en leken die niets van deze bewegingen moesten hebben.

Nu is inmiddels het beeld van de late negentiende eeuw danig veranderd en is er meer oog voor de dubbelzinnigheid van de ontwikkeling. Het is minder gemakkelijk geworden alle onzin te plaatsen in een reservaat, en de zin te vinden in de grote bewegingen van politiek, wetenschap en kunst. In de kunstgeschiedenis is de overzichtelijke lijn van het modernisme met zijn avant-gardes die naar de toekomst wijzen ter discussie gesteld.⁴ In de politieke geschiedenis is duidelijk geworden dat de gevestigde socialistische partij van de twintigste eeuw weliswaar past in een patroon van moderne organisatie, maar dat de negentiende-eeuwse beweging het zonder 'de gesloten leer, de strenge tucht, de hechte organisatie' (I, p. 190) moest stellen. Het is bovendien duidelijk dat niet alleen burgerlijke intellectuelen maar ook sommige arbeiders als 'vegetariërs, op bloote voeten op het werk [kwamen], den geheelen dag olienootjes etend, met een bosje peen soms naast de kalkkuip'.⁵ Wat Romein graag afdeed als anarchisme, was in de praktijk vaak ook helemaal geen politieke ideologie in de gebruikelijke zin, maar een praktische houding tegenover politiek (hoe kun je direct resultaten bereiken?) of expressieve politiek die als zelfontplooiing, ontwikkeling of gewoon plezier diende.⁶ Bovendien was het aan het eind van de negentiende eeuw niet vanzelfsprekend dat de sociaal-democratie zou 'winnen'. SDAP-prominent Ankersmit mocht in zijn presentatie van arbeidersautobiografieën schrijven over 'den chaos van sekten-gedachten, waaruit de Nederlandsche sociaaldemocratie zich omhoog te worstelen had', maar dat is een al te finalistische interpretatie van het eclecticisme van arbeiders die aanvankelijk behalve socialistische literatuur 'over allerlei onderwerpen' lazen, 'over humanitairisme, bestrijding van vivisectie, drankbestrijding,

“de Kunst en de Revolutie” van Wagner, en God weet wat nog meer’. In de terugblik kon dit en de bekering van de ‘Rein-Leven-beweging’ tot ‘esdeapeeër’ dan gepresenteerd worden als ‘een geleidelijke overgang van het dweeperige tot het meer praktische’.⁷ Ook in de medische en de wetenschapsgeschiedenis, tenslotte, is de nodige kritiek gekomen op het finalistische perspectief, waarin slechts oog was voor geniale geleerden, maar niet voor de receptie van hun gedachtegoed, voor de complexe relatie tussen theorie en therapie en voor lekenpatronage van artsen.⁸

Nu de overzichtelijkheid van de oude categorieën verdwenen is, is er nieuwe aandacht voor de (medische) kleine geloven uit het Breukvlak en voor hun experimenten. Zo verschenen verschillende nieuwe studies⁹ en op 19 januari 2000 vond een studiedag plaats van de Studiegroep Sociale Geschiedenis van de Gezondheidszorg onder de titel ‘Geneeswijze of cultuurkritiek? De “kleine geloven” en de medische geschiedenis’, georganiseerd door Frank Huisman. De neerslag daarvan is in deze aflevering van *De Negentiende Eeuw* te vinden. In navolging van de studiedag concentreren we ons hier op die bewegingen die zich vooral bezighielden met gezondheid en ziekte en het denken over wetenschap.¹⁰ De grenzen tussen wetenschap en non-wetenschap, tussen de diverse kennisdomeinen en politieke stijlen waren veel vloeiender dan mensen als Romein en Lindeboom het deden voorkomen. De vloeiende grenzen en het diffuse grensverkeer komen hier aan de orde. Wat bezielde de ‘kleine gelovigen’? Wat voor soort wereld stond hen voor ogen? Op welke manier dachten ze die naderbij te brengen? Voordat we de auteurs aan het woord laten lijkt een aantal relativerende opmerkingen hier op zijn plaats.

Ten eerste: Romein meende dat de bewegingen onder één noemer konden worden gebracht, omdat ze zich allemaal op een bepaalde manier verhielden tot de ‘tijdgeest’. Dat is een vreemde premisse voor wie beseft dat veel van de bewegingen konden bogen op een lange geschiedenis. Zo ging de homeopathie terug op de leer van Samuel Hahnemann (1755-1843), het magnetisme op die van Franz Anton Mesmer (1734-1815) en de natuurgeneeswijze op het stelsel van Johannitius (809-878) en eigenlijk zelfs op het humoralisme van Hippocrates, die leefde in de vierde eeuw voor Christus. Dit roept op zijn minst de vraag op in hoeverre het vegetarisme, de homeopathie, het magnetisme etc. van rond 1900 zich onderscheiden van de periodes ervoor en erna. Ten tweede: Romein meende de gemeenschappelijke noemer van de diverse bewegingen te hebben gevonden in het occulte. Maar wat daaronder diende te worden verstaan en hoe occult de bewegingen feitelijk waren maakt hij nergens duidelijk. Marijke Gijswijt-Hofstra gaat in haar artikel nader in op dit bezwaar. Tenslotte is het de vraag hoe representatief de bewegingen voor hun tijd (geest) zijn geweest. Zo stelt Hugo Røling dat de Nederlandsche Vegetariërs Bond een zeer heterogeen, lastig te typeren gezelschap was. Sprekend over de humanitaire beweging in het algemeen merkt hij op dat het slechts ging om ‘een kleine schare beroepsidealisten’ die de Nederlandse burger

trachtte te mobiliseren voor een grote zaak. De leden van de diverse verenigingen vonden hun lidmaatschap echter vaak al voldoende 'commitment'.

Is het dan wel gerechtvaardigd de periode rond 1900 te karakteriseren met een omstreden concept? Voor een volledige exploratie van de periode rond 1900 zou het natuurlijk wenselijk zijn tevens artikelen op te nemen over soortgelijke experimenten in de wereld van de kunsten en in die van de politiek. De tijdens de studiedag gepresenteerde lezingen geven echter mooi gestalte aan de historiografische herwaardering van het Breukvlak. Wie niet alleen vanuit het heden en vanuit het 'winnaars'-perspectief terugredeneert maar ook aandacht heeft voor de kolonies te Laren en Blaricum, voor de experimenten in de (gemeenschaps)kunst, voor wat in de klassieke politieke geschiedenis werd weggelaten en voor de nieuwe rol van vrouwen in de publieke sfeer, komt tot een ander beeld. Niet dat van een decadente burgerlijke beschaving (Romein), en evenmin dat van een onverantwoordelijk publiek dat wetenschappelijke vooruitgang afwijst (Lindeboom), maar van een weliswaar zoekende maar tegelijk ook vitale burgerij en maatschappij op zoek naar nieuwe vormen van wetenschap en politiek.

Amanda Kluveld behandelt in haar artikel Felix Ortt, als anti-vivisectionist, vegetariër, spiritist, geheelonthouder en christen-anarchist zowel belichaming als woordvoerder van de kleine geloven. Ze laat zien hoe haar protagonist op zoek ging naar een nieuwe zingeving in een periode waarin de natuurwetenschappen in zijn beleving tot een onttovering van de wereld hadden geleid. Tegenover het natuurwetenschappelijke materialisme plaatste Ortt zijn pneumat-energetisch monisme, tegenover het kapitalisme zijn christen-anarchisme en het 'Liefdebeginsel'. Hij verafschuwde alles dat de harmonie verstoorde. Zijn pretenties waren niet gering: zo wilde hij niet slechts een brug slaan tussen wetenschap en geloof, maar tevens tussen theorie en praktijk. Zijn humanistisch idealisme kreeg concreet gestalte in de oprichting van een christen-anarchistische kolonie te Blaricum.¹¹

Willem de Blécourt kant zich expliciet tegen finalistische geschiedschrijving die de kleine geloven marginaliseert. In zijn prikkelende artikel wil hij met een genderperspectief laten zien dat het magnetisme geen randverschijnsel was maar een vernieuwingsbeweging en zelfs een van de determinanten van het tijdvak. Het magnetisme had zijn wortels in de achttiende eeuw; om die reden kan de beweging niet zonder meer als een klein geloof in de zin van Romein worden beschouwd. Maar getransformeerd en gerevitaliseerd door het spiritisme en het feminisme ontpopte het zich volgens De Blécourt wel degelijk tot een vernieuwingsbeweging die kenmerkend is voor de periode van het 'Breukvlak'. Gedurende een tweetal decennia raakte het magnetisme gefeminiseerd. Volgens De Blécourt nam toen niet slechts het aantal vrouwelijke magnetiseurs toe, maar mat het magnetisme zichzelf een vrouwelijke identiteit (reinigend, scheppend en genezend) aan. Vanaf het eind van de jaren tien was de experimentele fase van het magnetisme weer ten einde, en werd het weer wat het voorheen was geweest: een broodwinning van onbevoegde genezers. Volgens De Blécourt was deze

‘vermannelijking’ van het magnetisme geen gevolg van mannelijk ‘imperialisme’, maar juist van vrouwelijke terugtrekking. Nadat de zedelijkheids-wetten en het vrouwenkiesrecht waren gerealiseerd was de angel uit de vrouwenstrijd. Het eind van de eerste feministische golf markeert daarom tevens het eind van de vrouwelijke, experimentele fase van het magnetisme.

Hugo Röling beschrijft de vegetarische gedachte die pas in 1894 tot de organisatorische vorm van de Nederlandsche Vegetariërs Bond (NVB) kwam, gevolgd door het orgaan *De Vegetarische Bode*. Volgens Röling kwam de NVB voort uit dezelfde mengeling van onzekerheid en sociaal verantwoordelijkheidsgevoel als waaraan de andere humanitaire bewegingen en verenigingen uit de periode hun ontstaan dankten. Zoals in deze tijd socialistische hun toetreding tot de partij wel als bekering beschreven, zo werd ook de overgang naar een vegetarische leefwijze in de *De Vegetarische Bode* vaak beschreven in termen van een bekering.¹² Alleen hieruit blijkt al dat de afstand tussen de stijl van het evidente kleine geloof dat het vegetarisme bij Röling is en die van het beginnende socialisme niet in alle opzichten groot was. Een analyse van de inhoud van dat tijdschrift leert dat het vegetarisme steunde op gezondheids- en ethische argumenten.¹³ Als optimaal voor de gezondheid gold een combinatie van een vegetarisch dieet (preventief regime) met de natuurgeneeswijze (curatief regime). Later werd de legitimering van het vegetarisme meer ethisch-pacifistisch van aard. Het eten van vlees zou de dierlijke lusten prikkelen en leiden tot agressiviteit en losbandig seksueel gedrag. Een vegetarisch dieet werd aanbevolen voor het bereiken van gemoedsrust en innerlijke beschaving.

Het artikel van Marijke Gijswijt-Hofstra toont Romeins vooringenomenheid en impressionistische werkwijze, die onder meer tot uitdrukking komt in het feit dat hij geen criteria formuleerde voor de identificatie van een beweging als klein geloof. Alles dat hem als zweverig voorkwam verklaarde Romein tot klein geloof. Gijswijt-Hofstra fileert Romeins typering van de homeopathie als klein geloof om tot de conclusie te komen dat de homeopathie nagenoeg vrij was van occulte trekken, dat het geen religie of wereldbeschouwing was maar een medische theorie waarvoor een markt bleek te bestaan en dat homeopathische artsen niet als zodanig humanitair-idealisten waren. Volgens haar was de homeopathie een alternatieve medische beweging met een specifieke therapie: niet meer en niet minder. Hoewel ze vermoedt dat een nadere analyse ook andere bewegingen zal losweken uit de groep der kleine geloven wil ze toch niet het kind met het badwater weggooien. In het tweede deel van haar betoog bepleit ze daarom nader onderzoek, dat duidelijk zal moeten maken in hoeverre de diverse bewegingen specifiek waren voor het fin de siècle. Zoals hierboven aangestipt bevatten de grote geloven van politiek en wetenschap nogal wat van de zaken die Romein aan de kleine geloven toeschrijft. Bij Gijswijt-Hofstra blijkt dat de kleine geloven ook de nuchterheid konden bezitten die Romein ze ontzegde.

Hierboven werd een aantal relativerende opmerkingen gemaakt met betrekking tot de uniciteit en de onderlinge samenhang van de kleine geloven. Mogen ze eigenlijk wel – zoals Romein deed – samen worden genomen? En zo ja, waarom dan? Voor alle ‘kleine gelovigen’ lijken niet de wetten van de staat maar die van het eigen geweten de leidraad te hebben gevormd. Evenmin hechtten ze veel geloof aan de axioma’s van de natuurwetenschap. Liever vertrouwden ze op onzichtbare krachten als het magnetisch fluïdum of een vitalistisch principe als wereldenergie. In de politiek hadden zij in eerste instantie wellicht het meest te verwachten van een ruimdenkend liberalisme. Dit blijkt uit een verzoekschrift dat drie juristen van naam in 1913 bij de Staten-Generaal indienden.¹⁴ Ze drongen hierin aan op een liberalisering van de bestaande medische wetgeving, volgens welke artsen een medisch behandelmonopolie toekwam. De drie juristen waren van mening dat de individuele gezondheidszorg geen zaak van de staat was, en bovendien dat de medisch-wetenschappelijke blik op de wereld niet als zaligmakend kon worden beschouwd. Alleen de patiënt had het recht zijn ziekte te benoemen en vervolgens te besluiten of hij een genezer wilde consulteren, en zo ja wat voor soort genezer. Hoewel het verzoek van de drie uiteindelijk niet werd gehonoreerd is de maatschappelijke en politieke commotie die het gedurende de jaren tien van de twintigste eeuw veroorzaakte veelbetekenend.

Ondanks de lange voorgeschiedenis van de diverse bewegingen zijn wij – met Romein – van mening dat rond 1900 sprake was van iets unieks, dat een aparte behandeling verdient. Ontegenzeggelijk hebben de bewegingen het zoeken naar nieuwe politieke vormen en naar een nieuwe demarcatie van kennisdomeinen met elkaar gemeen. Om die reden – en dus juist *niet* als reservaat – blijven de kleine geloven – hoe ook gedefinieerd, hoe ook gegroepeerd – zowel historisch als historiografisch interessant. Ze daagden de tijdgenoten uit hun houding te bepalen tegenover de wetenschap en de politiek van hun tijd, ze vormen voor historici een blijvende uitdaging bij de beeldvorming van de periode rond 1900.

Noten

- 1 Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*. 2 dln. (Leiden 1967). Voor een evaluatie zie de diverse bijdragen aan het fin-de-siècle-nummer van de *Bijdragen en mededelingen tot de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991).
- 2 Zie vooral diens *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde* (Rotterdam 1993⁷. Eerste druk 1961). Voor een plaatsbepaling van Lindeboom in de medische geschiedschrijving zie Willem de Blécourt, Frank Huisman en Henk van der Velden, ‘De medische markt in Nederland, 1850-1950’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (1999) 361-382, aldaar 363-364.

- 3 G.A. Lindeboom, 'Korte geschiedenis van het instituut', *Aere perennius. Verslagen en mededelingen uit het Medisch-Encyclopedisch Instituut van de Vrije Universiteit* 1 (1970) 6-12. Citaat aldaar, 12; Idem, 'Terugblik', *Ibidem* 34 (1979) 47-58; Idem, 'De betekenis van het onderwijs in de geschiedenis der geneeskunde', *Geneeskundige bladen uit kliniek en laboratorium* 45 (1953) 345-365.
- 4 Zie bijvoorbeeld Jo Tollebeek, 'De ontdekking van de vanzelfsprekende stijl', *De negentiende eeuw* 22 (1998) 97-110.
- 5 Citaat dat Piet de Rooy, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *BMGN* 106 (1991) 637, opdiepte uit J.F. Ankersmit, *Arbeiderslevens* (Amsterdam z.j.) 35-36.
- 6 Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001); vergelijk Henk te Velde, 'De val van de partijgeschiedenis. De sociaal-democratie en de interpretatie van politieke opwinding in Nederland' in: E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas en J. Vogel eds., *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen* (Hilversum 2000) 245-259.
- 7 Ankersmit, *Arbeiderslevens*, respectievelijk 46, 37, 39. Zie voor de zoekende manier waarop politieke keuzes toen totstandkwamen ook Hilde Krips-Van der Laan, *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving* (Assen 1999).
- 8 Bert Theunissen e.a. eds., *Newtons God en Mendels bastaarden. Nieuwe visies op de 'helden van wetenschap'* (Amsterdam 1997). Voor het patiëntenperspectief in de medische geschiedenis zie bijvoorbeeld het programmatische artikel van Roy Porter, 'The patient's view. Doing medical history from below', *Theory and society* 14 (1985) 175-198.
- 9 Recentelijk: Willem de Blécourt, *Het amazonenleger. Irreguliere genezessen in Nederland 1850-1930* (Amsterdam 1999); Amanda Kluveld, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940* (Amsterdam 2000); Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Homoeopathy and its concern for purity. The Dutch case in the early twentieth century' in: Idem, Godelieve van Heteren en Tilly Tansey eds., *Biography of remedies: drugs, medicines and contraceptives in Dutch and Anglo-American healing cultures* (Amsterdam 2002; in druk) 99-121. Over de 'moderne esoterie' zie W.J. Hanegraaf, *New Age religion and western culture. Esotericism in the mirror of secular thought* (Leiden 1996).
- 10 Niettemin geldt dat 'we can no longer treat the history of health and healing as if it were a discrete entity': Roger Cooter ed., *Studies in the history of alternative medicine* (Houndmills 1988) xv. Voor een soortgelijk, algemeen-historisch perspectief op 'alternatieve geneeswijzen' zie nog het themanummer *Alternative medicine in Europe since 1800* van *Medical history* 43 (1999) nummer 3.
- 11 Zie ook Lien Heyting, *De wereld in een dorp. Schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920* (Amsterdam 1994).
- 12 Zie voor de 'bekering' tot het socialisme en tot een nieuwe houding in politiek en samenleving in het algemeen Frits Boterman en Piet de Rooy, *Op de grens van twee werelden. Nederland en Duitsland in het Fin de Siècle* (Amsterdam 1999) 32 evv.; Henk te Velde, 'Ervaring en zingeving in de politiek. Het politieke charisma in de tijd van Abraham Kuyper', *Theoretische Geschiedenis* 23 (1996) 527. Hetzelfde is geconstateerd voor de 'overgang' tot de homeopathie: Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Conversions to homeopathy in the nineteenth century. The rationality of medical deviance' in: Idem, Hilary Marland en Hans de Waardt eds., *Illness and healing alternatives in western Europe* (Londen 1997) 161-182.
- 13 Zie ook André de Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond. Vegetarisme en vegetariërs in Nederland 1894-1990* (Amsterdam 1992). In zijn 'De god'lijke stem van het medelijden. Vegetarisme in Nederland 1894-1914', ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA 1972, maakt Rölöng daarnaast nog melding van een economisch argument voor het vegetarisme (26).
- 14 Het betrof hier de oud-minister van Binnenlandse Zaken mr. S. van Houten, de hoogleraar strafrecht aan de Universiteit van Amsterdam mr. J.A. van Hamel en de raadsheer bij het Haagse gerechtshof, jhr. mr. R.O. van Holthe tot Echten. Over hun verzoekschrift en de lotgevallen ervan zie Frank Huisman, 'Wie geneest? De strijd om culturele autoriteit in de Nederlandse gezondheidszorg' te verschijnen in *Gewina*.